

SOBRE LES CAUSES DE LES PRONÚNCIES DEL NOM DE LA CAPITAL VALENCIANA*

Abelard SARAGOSSÀ

0. INTRODUCCIÓ

És ben sabut que la major part dels valencians pronuncia el nom de la seua capital amb una *e* tancada, *València*. Davant d'aquest fet, com que el sufix *-ència* té *e* oberta en una part majoritària del valencià (sobretot a València i la comarca de l'Horta), els valencians que tenen consciència nacional i una certa formació en normativa tendeixen a creure que la pronúncia amb una *e* tancada seria una influència del castellà. Ara bé, és prou ferma aquesta base per a sostenir tal deducció? Ha treballat aquesta qüestió Casanova (1995: 1211 n. 6), i jo també hi he dedicat unes línies en Saragossà (1997: §6.2). Ara, aprofitant l'avinentosa d'aquest *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana* i *XXI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, he decidit presentar i ampliar les reflexions que havia fet, als especialistes de toponímia i antroponímia, ja que són ells millor que cap altra classe de lingüistes, els que poden decidir sobre el grau de coherència o de versemblança que hi ha en el camí que he seguit.

1. UNA SOSPITA QUANTITATIVA

Començarem l'anàlisi pel punt de vista quantitatiu. Si fos certa la creença que la pronúncia *València* és una conseqüència de la influència del castellà, hauríem de trobar que aquesta llengua hauria d'haver influït en la manera de pronunciar algun altre topònim que tinga *e* o *o* oberta. Jo, però, no tinc notícia que els valencians d'Alcoi, de Puçol o de Vinaròs diguen *Alcói*, *Puçól* o *Vinarós*, ni que els valencians de la Marina diguen *Visc a la serra Bérnia*.

Resulta, per tant, que podem plantejar aquesta estranyesa quantiativa: encara que devem tindre centenars de topònims amb *e* o *o* oberta, el castellà sembla que només hauria influït en un. Davant d'aquest panorama quantitatiu, em sembla que farem bé de passar al punt de vista decisiu, que és el qualitatiu.

* Aquest article s'inscriu dins del projecte d'investigació GV-3207 / 95 de la Generalitat Valenciana.

2. EMMARCAMENT QUALITATIU O TEÒRIC DE LA PRONÚNCIA VALÈNCIA

La major part dels problemes lingüístics no es poden solucionar aïllant la paraula o l'afix en què es troben o en què consisteixen. Inversament, hem d'introduir el factor que estiguem estudiant en l'estructura en què es troba, i hem de veure quina funció hi fa. Per exemple, fa un parell d'anys es va qüestionar que el plural d'*algun*, *alguns*, siga genuí. Ara bé, abans d'assenyar aquesta sospita, haurem d'assegurar-nos que el plural *alguns* no fa cap funció positiva dins del camp semàntic que formen els adjectius quantitius indefinits.

Aquesta operació de buscar el sistema en què es troba el factor que estiguem estudiant, és sempre necessària, però no sempre és suficient. Efectivament, a voltes també és necessari que estudiem l'evolució que està experimentant el sistema que conté el problema de partida. Si seguim en l'exemple del plural *alguns*, podríem comentar que, tenint en compte que hem fet que l'adjectiu numeral que indica la unitat, *un*, tinga plural, *uns*, aleshores, no podria tindre relació l'evolució *un-uns* amb la d'*algú-alguns*?

Vet ací, doncs, que, si volem estudiar la pronúncia del nom de la capital valenciana, no podem limitar-nos a l'actuació purament intuïtiva dels benintencionats valencians patriòtics, sinó que haurem d'actuar com a lingüistes, i per tant haurem de posar la incògnita que hem d'aclarir, dins del nostre sistema vocàlic (concretament dins de la seua evolució) per veure si les dades que hi trobem ens fan claror sobre la pronúncia *València*. A la pròxima secció parlarem de l'evolució del sistema vocàlic del català, i tot seguit situarem les pronúncies actuals de *València* (amb *e* tancada i amb *e* oberta) dins d'aquest marc històric.

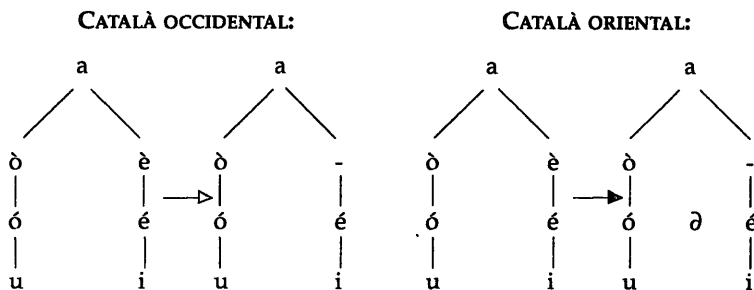
3. UNA QÜESTIÓ APASSIONANT: PASSAT, PRESENT I FUTUR DEL VOCALISME CATALÀ

3.1. Dues evolucions de signe contrari a l'edat mitjana

Començarem per formular una paradoxa fonètica que planteja la llengua catalana. Quan nosaltres tenim una *o* oberta (com ara en *coll*), les altres llengües romàniques també solen tindre la mateixa vocal. En l'exemple anterior, l'italià *collo* també té una *o* oberta, i el castellà té el diftong creixent *ue* perquè va diftongar *ò* i *è* en *ué* i *ié* respectivament (*còllo* > *cuélllo*, *tèrra* > *tièrra*). Aquesta correspondència entre el català i les altres llengües romàniques és ben normal, ja que totes vénen del llatí, i per tant és lògic que compartesquen moltes propietats. Ara bé, si passem a les *ee*, resulta que en la nostra llengua trobem molt sovint el contrari del que hi ha en les altres llengües romàniques. Com ara, la paraula *verd*, que es pronuncia amb una *e* oberta en el català continental, té *e* tancada en italià, i en castellà no hi ha diftong. Inversament, paraules com *herba* o *finestra*, que pronunciem amb una *e* tancada, tenen *e* oberta en italià, i diftong en castellà.

Aquesta singularitat del català ha atret l'atenció de molts lingüistes romanes de bastants països durant tot el segle XX: italians, francesos, castellans, alemanys... Cada investigador que s'hi ha dedicat ha aportat una miqueta de claror, però qui ha fet avançar espectacularment la comprensió d'aquest misteri és un lingüista armeni que coneix molt bé el català medieval, Joseph Gulsoy. Aquest investigador va publicar l'any 1981 un article, «L'evolució de les *e* tòniques en català», que té més intriga que una novel·la de lladres i serenos, i que està tan ben fet, que qui vulga saber què és això de "l'estructuralisme" farà bé de llegir-lo, ja que hi aprendrà prou més que no en bastants manifestos. Miraré de resumir en aquest apartat unes poques de les idees que ha desenvolupat aquest lingüista tan pla com savi.

Gulsoy argumenta que, cap al segle XI, el nostre sistema vocàlic es trobava afeblit per la caiguda de les vocals finals (PONTE > *pont*) i medials posttòniques (MONICU > *monge*). De més a més, hi havia tot un seguit de factors (entre els quals hi devia haver una obertura petita de la *e* oberta) que van provocar que la *e* oberta tendís a tancar-se en molts contextos fònics. Alhora que s'esdevenia aquest fenomen en tot el català, una sèrie de condicionants van provocar que, en una part de la llengua (la del català oriental), les paraules que tenien *e* tancada, van canviar el punt d'articulació cap al centre de la boca. Resulta, per tant, que la llengua oriental no només tenia la *e* tancada de la llengua occidental, sinó també una nova vocal tònica (que perdura actualment en gran part del balear), anomenada "*e* neutra". Vet ací un esquema del procés:

Per una altra banda, cal dir que la *e* oberta no va desaparèixer en aquella evolució, ja que en una sèrie de contextos fònics (com ara davant de *l* i de *rr*, *mel*, *ferro*) no es va tancar. Podríem dir que, en aquest període, la *e* oberta es debilita molt en tot el català, i, correlativament, la *e* tancada s'enforteix molt en el català occidental; i en l'oriental hi ha dues vocals pròximes, la *e* tancada (provinent d'una gran part de les paraules que la tenien oberta) i la *e* neutra (provinent de l'antiga *e* tancada).

Tres segles més tard (cap a mitjan segle XIV) es produiria un reajustament global del sistema fònic del català que seria de signe contrari a l'anterior: un

enfortiment del sistema vocàlic, de manera que, de la confluència de les *ee*, es passaria a una separació perquè la distinció articulatòria i perceptiva fos molt més clara. Aquesta reestructuració va tindre moltes conseqüències, de les quals n'esmentaré ací dues. En el valencià, el tortosí i el balear les *oo* i les *ee* obertes s'obririen més, de tal manera que la diferència que hi havia entre aquestes vocals i les *oo* i *ee* tancades era (i és) molt acusada; en canvi, aquesta diferenciació no es va produir al nord del tortosí¹. En el central, la *e* neutra es va acostar a l'oberta i s'hi va assimilar. Vet ací que l'occidental i el central tornaven a tindre el mateix paradigma vocàlic tònic, encara que la distribució sintagmàtica de les *ee* no és la mateixa, ja que hi ha paraules (com ara les que contenen el sufix diminutiu *-et*) que tenen *e* tancada en occidental, i oberta en oriental.

I bé, si apliquem aquest marc històric (que aclareix la paradoxa que en les *ee* sovint actuem al revés que les altres llengües romàniques) a la pronúncia del nom de la capital valenciana, ens podem preguntar si la pronúncia *València* no respondrà a la fase en què la llengua va tendir a perdre les *ee* obertes (segles XI-XIV), i la pronúncia amb *e* oberta (que es troba estesa per les Balears i per Catalunya) pertanyeria a la fase en què les *ee* obertes han tendit a reforçar-se. Cal dir, però, que aquesta possibilitat (que reprendrem i precisarem a la pròxima secció) obliga a plantejar aquests dos interrogants: per quina causa s'havia de veure afectat el nom de València per la fase expansiva de les *ee* obertes; i per quines raons hauríem conservat els valencians la pronúncia més antiga. Per tal de poder explicar el canvi fonètic de *València* a *València* a les Balears i al Principat, és necessari que parlem sobre més propietats de l'evolució vocàlica catalana, cosa que farem a l'apartat següent.

3.2. Sobre la preeminència psicològica de les *ee* i les *oo* obertes

En el treball de Gulsoy hi ha dues propietats que s'apunten però que no es desenvolupen, ja que no pertanyen al seu objecte d'estudi. La primera és que l'evolució catalana permet d'entendre que el context fònic siga molt important en la distribució de les *ee*. Aquest factor és tan influent, que ha canviat l'obertura de no poques paraules. Per exemple, la paraula *verd* tenia *e* tancada, però la terminació *-ert* ha provocat que es canvie a oberta (excepte en balear en el cas d'aquest mot). Dit clarament: el context fònic condiciona moltíssim la distribució de les *ee* tancades i obertes (i un poc també la de les *oo*), sobretot en occidental per causes que no detallarem ací². Aquesta propietat ja la va observar agudament Sanchis Guarner (1950: 68-75), i permet d'entendre que un

¹ Una anècdota que deu ser significativa és que una filla meua, quan tenia tres anys pronunciava algunes paraules que tenien *e* oberta amb una *a* (com ara [páws, tála], *peus, tela*), però l'alteració no es donava mai cap a la *e* tancada, cosa que fa pensar que les *ee* obertes del valencià (com a mínim els al·lòfons més oberts) es troben més prop de les *aa* que no de les *ee* tancades.

Pel que fa a aquesta evolució del balear, el tortosí i el valencià, podem comentar que l'augment de separació entre la *e* tancada i la *e* oberta solucionava una de les causes de l'evolució del segle XI (la proximitat entre les *ee* tancades i les obertes).

² En oriental, però, també és operatiu. Vegeu Recasens (1991: 84-85 i 86), on l'autor assenyala que moltes paraules que tenien *e* oberta en oriental, han passat a tindre-la tancada en una gran part del central (com ara *llenya, peix, lleig, rei...*).

catalanoparlant occidental no sap pronunciar una *e* oberta en molts contextos fònics (o li costa molt). Com ara, davant d'una paraula desconeguda que s'acabe en *-ell(a)* (per exemple *prutella*, que és un terme que m'acabe d'inventar) un occidental pronunciarà una *e* tancada. Inversament, un cantant que no es deixi dominar per la pronúncia italiana, articularà l'italianisme *tarantel·la* amb una *e* oberta; o és més aviat vergonyós que els locutors de Canal 9 pronuncien amb una *e* tancada el nom del programa *Passarel·la*, potser pel contingut tan poc valencià que té.

El treball de Gulsoy es centra en l'edat mitjana, i per tant és lògic que haja tractat poc un fet molt important: que la reestructuració del XIV ha comportat un procés de creixement de les paraules que tenien *ee* i *oo* obertes. Per exemple, Sanchis (1950: 72) ja va observar que «en les paraules cultes en què hi ha *i* en la síl·laba que va darrera» d'una *e* tònica, aquesta vocal és oberta: *gremi*, *tesi*, *geni*, etc. I encara més contundent va ser en el cas de la *o*: «la *o* tònica és sempre oberta, encara que procedisca de *o* llarga llatina, quan hi ha *i* a la síl·laba que la seguix: *oli*, *dimoni*, *Antoni* [...]» (p. 74)³. De fet, ací hi ha un bon camp d'investigació: com anaven augmentant les paraules que tenien *oo* i *ee* obertes al llarg dels segles. Per exemple, els cultismes que s'acaben en *-ecte* i en *-epte* (*efecte*, *projecte*, *recta*; *repte*, *recepta*) tenen *e* oberta en occidental i en balear.

La freqüència de les *oo* obertes no necessitava augmentar, ja que n'hi havia moltes per la raó que no s'hi havia produït el tancament que hi havia hagut en les *ee*. La freqüència de les *ee*, però, era molt baixa en occidental, i per tant hi havia el perill de desaparició. Després del tancament del segle XI, Gulsoy (1981: 81) compta 38 paraules amb *e* oberta, però ara l'occidental deu tindre centenars i més centenars de paraules amb *e* oberta. De fet, en valencià està arribant-se a l'extrem que contextos que demanaven una *e* tancada, ara permeten la *e* oberta. Per exemple, a València és ben normal sentir *molèst* i *exèmp·le*, i són ben notables les pronúncies dels tres noms comuns *quimèra*, *zèro* i *clèro*, i la de dos noms propis tan importants socialment en moltes comarques valencianes com *Vicent* i *Josèp*, el primer dels quals té una terminació que demana una *e* tancada fins i tot en els adjectius que es relacionen derivativament amb noms amb una *e* oberta (*influènt-influència*, *conscient-consciència*...). Un altre exemple de l'aparició de *è* en contextos que tradicionalment demanaven *é*: és fàcil sentir la pronúncia *bèca*. I els joves castellanoparlants que fan seu el valencià, poden pronunciar *hèrba* o *sèrp* (que he sentit a un professor de català de l'ensenyament mitjà criat i educat a València en castellà). En realitat,

³ En realitat, ja en l'exemplificació de les *ee* introdueix explícitament mots que provenen d'una *e* llarga llatina (*abstemi*, *misteri*, *col·legi*...). Per una altra banda, aquesta influència del context permet de comprendre que siga possible que hi haja *e* tancada (*o* o) i *e* oberta (*o* o) en una mateixa família derivativa. Com ara, tres dels exemples que dona Sanchis (*cèntric*, *imperí* i *influència*), contrasten amb la pronúncia valenciana de *centre*, d'*influènt* i de la conjugació del verb *imperar* (*jo impere*, *tu imperes*, etc.), amb *e* tancada.

En aquest context, potser val la pena que esmentem un detall de la normativa fonètica i ortogràfica. Si tenim en compte que Sanchis observa que la *u* té el mateix efecte que la *i* (*èmul*, *cèdula*, *pèrdua*...), arribarem a la conclusió que és ben comprensible que tant a Barcelona com a València es pronuncie *fòrmula*, paraula que deriva de *forma* des d'un punt de vista etimològic. En canvi, ignore per quina raó la forma normativa és amb *o* tancada, *fórmula*.

la síl·laba travada afavoreix en molts casos el pas a una *e* oberta, i també la terminació *-ec(a)* (com ara *Albuixec*, que he sentit esporàdicament amb una *e* oberta a l'Horta sud). Deixem-ho estar, però, ja que l'evolució de les *ee* des del segle XIV a l'actualitat, bé que es mereix l'atenció d'un doctorand.

A partir de les darreres observacions, podem arribar a una conclusió important: que l'augment de les *ee* obertes no solament es deu a la introducció de cultismes, sinó també a una conversió de *ee* tancades en obertes. Gulsoy esmenta paraules com *verd*, *vela* o *tela*, i un estudi de la llengua actual, faria augmentar la llista. Com ara, la pronúncia valenciana *molèst* (i la conjugació de *molestar*, *jo molèste*, *tu molèstes*, etc.) podria ser una conseqüència de la *e* oberta de *molèstia*. Dit clarament: els cultismes no solament estan augmentant els contextos de les *ee* obertes (*tedi*), sinó que també estan portant parts del català actual a entrar en conflicte quan hi ha contextos que tradicionalment demanaven *e* tancada (*molèst*, *pèsta* i *vèsta* contra *festa*, *finestra*, *est(a)*, *vespa*, *vespra*, *cabestre*, etc.). Si hi afegim que també hi ha hagut un augment de les *oo* en quasi tot el català⁴, podem arribar fàcilment a la sospita que, en la ment dels catalanoparlants actuals, les *oo* i les *ee* obertes deuen tindre un valor superior a les tancades.

De fet, no es tracta només d'una sospita, ja que hi ha no poques dades empíriques que esdevenen transparents des de la preeminència psicològica de les *ee* i *oo* obertes sobre les tancades. Com ara, si un valencià central normal i corrent sent *caissa* (per *caixa*), ho trobarà malsonant, però probablement callarà; ara bé, si sent *tèrra* o *hóme*, no serà difícil que diga: *Xiquet, tu no saps parlar el valencià*. En castellà no existeix cap dels tres sons al·ludits (*caixa*, *terra* i *home*), però els fonemes que provoquen el rebuig fulminant són les *ee* i les *oo* obertes. Un altra dada: un valencià que pronuncie *póu* pot passar a pronunciar *pòu*, però diria que al revés és ben difícil. De fet, no he vist que Raimon o Maria del Mar Bonet vacil·len en la pronúncia de la paraula *por* (que té *o* oberta en occidental i en balear), però Lluís Llach ha cantat *pór* i *pòr*. O he sentit que locutors del català central pronuncien *pòr* a la TV3, però encara no he sentit que un locutor de Canal 9 pronuncie *pór*⁵. En fi, devem ser molts els catalanoparlants que, malgrat que hem posat molt bona voluntat, encara no som capaços de dir espontàniament *mòt*, tot i que la terminació *-ot* no és una de les que demana *o* oberta, ja que hi ha paraules que s'acaben en *-ot* i es pronuncien amb una *o* tancada (*bot*, *rot*, *tot*)⁶.

Ja veuen els lectors que estem xafant un camp molt apassionant (i encara poc estudiat), ja que es tracta de clarificar sentiments que la gent del carrer té sobre

⁴ Hi ha una trentena ben llarga de paraules que abans tenien *ó*, i ara tenen *ò*, com ara *hora* o *flor*. L'excepció és el nord, concretament el bisbat de Girona, on continuen pronunciant *flór*.

⁵ Potser convé dir que la raó no deu ser un hipotètic intent de distanciar-se Barcelona, ja que he sentit en Canal 9 *cementiri*, que és una forma prou allunyada de la valenciana, *cementeri* (amb una *e* oberta, no cal dir-ho).

⁶ Les dades empíriques es podrien augmentar. Per exemple, quan pregunte als meus alumnes si troben normal o estranya la pronúncia *Tinc pór*, tothom la troba estranya, però quan pregunte als alumnes de les comarques que pronuncien *póu*, com consideren la pronúncia *Va caure en un pòu*, una part considerable diu que la troba normal.

la llengua que parla (i de preveure l'evolució futura i decidir si la deixem vindre o si convé que agafem un altre camí). Nosaltres, però, hem de deixar aquesta tasca per als fonetistes, atés que ara ja tenim les causes mediatas que possibiliten que el nom de València haja canviat l'obertura de la *e* després del segle XIV en una part del català. Efectivament, les causes del pas de *Valéncia* a *València* deuen ser aquestes dues: que les paraules cultes que s'introduïen en la llengua amb una *e* tònica, si tenien una *i* en una síl·laba posterior, tendien a pronunciar-se amb una *e* oberta; i que una paraula tradicional podia canviar l'obertura d'una *e* si es trobava en un context que promovia l'obertura (*verd, tela, vela, verge*). Pel que fa a la causa mediata de l'obertura de la *e*, deu ser la mateixa que explica l'evolució *vérd* > *vèrd*. Efectivament, si totes les paraules que acaben en *-ència* tenen una *e* oberta, doncs *València* també.

Ara bé, si és factible (i comprensible) que la pronúncia *Valéncia* s'haja transformat en *València* (com ha passat fora del País Valencià en general), per què la major part dels valencians hem continuat dient *Valéncia*? Afrontarem aquesta pregunta a la secció següent, encara que primer intentarem dibuixar les línies generals de la pronúncia catalana medieval del topònim que en llatí tenia la forma VALENTIA.

4. LA PRONÚNCIA DEL NOM DE LA CAPITAL VALENCIANA A PARTIR DE L'EVOLUCIÓ VOCÀLICA GENERAL DEL CATALÀ

4.1. Esquema general de la pronúncia medieval

Tenint en compte que el sufix llatí *-ENTIA* tenia *e* breu, haurem de deduir que hagué de donar una *e* oberta en el català anterior al segle XI: *Valéncia*. Seguint l'evolució fonètica del català, podem dir que, quan es va produir el tancament de les *ee* obertes, la *e* d'aquest sufix (i el resultat popular, *-ença: creença, malvolença, aparença, Provença...*) degué canviar l'obertura, i per tant arribem a *Valéncia*. Ara bé, és possible que aquest raonament siga defectuós, ja que ignora l'ús real de la llengua. En efecte, hem de tindre en compte que totes les dades que coneixem apunten a la sospita que el català es degué formar en una regió prou reduïda que aniria per les comarques pirinenques meridionals (des de la Ribagorça al Rosselló i a l'Empordà), una regió que s'eixamplaria per la banda oriental fins a Barcelona. Resulta, per tant, que el català es trobava, en els segles XI o XII, molts quilòmetres al nord d'una ciutat anomenada en llatí VALENTIA. De més a més, aquesta ciutat no solament era llunyana, sinó també de cultura àrab i de religió mahometana. Clar i ras: en el segle XII, el nom de la ciutat de València no devia ser un mot més del català col·loquial, sinó més aïna tot al contrari.

En aquestes condicions, en compte d'apel·lar només a l'evolució de la nostra llengua, convé que també ens preguntem com devien actuar Jaume I i els seus militars quan plantejaren i portaren a terme la conquesta de València. Com que no varen partir de la forma àrab (que sembla que hauria portat al mot *Balánsia*), sinó de la forma llatina, VALENTIA, ens podem preguntar com devien pronunciar la *e* tònica, oberta o tancada. Em sembla que aquesta pregunta no admet